

ASL KALTAKESAKLAR OILASI

*Jo'rayeva Saltanat Abdullayevna,
Abdulloyevna Gularo Bekqulovna,
Raxmonova Go'zalxon Anvarovna
O'zbekiston davlat tabiat muzeyi ilmiy xodimi*

Annotatsiya: Ushbu maqola keng omma uchun mo'ljallangan bo'lib, haqiqiy kaltakesaklar va ularning turlari, yashash tarzi, kamayishining sabablari va ularni muhofaza haqidagi ma'lumotlar berilgan.

Аннотация: Эта статья предназначена для широкой публики и содержит информацию о настоящих ящерицах и их видах, образе жизни, причинах их сокращения и их сохранении.

Annotatsion: This article is intended for the general public and contains information about real lizards and their species, lifestyle, reasons for their decline and their conservation.

Kalit so'zlar: Haqiqiy kaltakesaklar, Lacertidlar, avtotomiya, regeneratsiya, Lacerta vivipara, Latastia, Holaspis, Lacerta bilineata, cho'l kaltakesagi, Eremias scripta, Bern Konvensiyasi.

Ключевые слова: Настоящие ящерицы, Lacertides, аутономия, регенерация, Lacerta vivipara, latastia, holaspis, Lacerta bilineata, пустынная ящерица, Eremias scripta, Бернская конвенция.

Keywords: Real lizards, Lacertidae, autotomy, regeneration, Lacerta vivipara, latastia, holaspis, Lacerta bilineata, desert lizard, Eremias scripta, Berne Convention.

Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra kaltakesaklarning dastlabgi turlari Yevrosiyo hududida bundan 50-55 million yil ilgari paydo bo'lgan. Haqiqiy kaltakesaklar, yoki lacertidlar (lot. Lacertidae), Lacertiformata kenja turkumidagi yagona bo'lgan squamatlar oilasiga kiradi.

Haqiqiy kaltakesaklar hozirgi vaqtda 10 turni o'z ichiga oladi:

Lacerta oilasi "tarixiy" turlardan biri bo'lib, u turli vaqtlarda 200 dan ortiq zamonaviy turlarni o'z ichiga olgan. XX asrning ikkinchi yarmida ushbu jinsdan haqiqiy kaltakesaklarning bir nechta yangi avlodlari ajratildi (Darevskia, Iberolacerta, Timon va boshqalar).

Haqiqiy kaltakesaklar oilasiga mo'tadil kengliklarda yashovchi tanish bo'lgan turlar kiradi. Nisbatan kichik, harakatchan, quruq, yaxshi rivojlangan oyoq-qo'llari va uzun, o'z-o'zidan tashlab yuborilgan dumlari bo'ladi. Haqiqiy kaltakesaklar yaxshi rivojlangan ko'rish va hid bilish qobiliyatiga ega. Ko'pincha ular tillarini tashqariga chiqarib, atrofdagi borliqni hidlaydilar. Haqiqiy kaltakesaklarning 180 ga yaqin turi mavjud va ular faqat Yevropa, Osiyo va Afrikada yashaydi.

Kaltakesaklar cho'zilgan ingichka tanasi, yaxshi rivojlangan besh barmoqli oyoq-qo'llari va uzun dumli bo'ladi. Dumi juda mo'rt bo'lib, mabodo dumidan ushlaganda kaltakesak uni osongina tashlab yuboradi (avtotomiya), undan so'ng dumi biroz vaqt o'tgach yana o'sib chiqadi (regeneratsiya).

Bel qismi mayda, donador, silliq yoki g'adir-budur bo'ladi. Dumi uzun

tikansimon, yoki silliq halqalarni (burmalarni) hosil qiladi. Ularning har ikki halqasi bittadan dum umurtqasi bilan birikadi. Qorin uzunlamasi va ko'ndalang qatorlarni tashkil etuvchi katta qalqonlar bilan qoplangan. Boshidagi qalqonlar katta, to'g'ri joylashtirilgan. Oilaning aksariyat turlarida erkaklarda ko'proq rivojlangan femoral yoki inguinal teshiklar mavjud.

Ko'zlari yaxshi rivojlangan, ko'z qorachig'i dumaloq va odatda ko'z qovoqlaridan alohida joylashgan. Oilaning ba'zi afrikadagi turlari (masalan, *Latastia* va *Holaspis*) pastki qovoqda shaffof yoki yarim shaffof shaffof "oyna" ga ega. Ilonboshlarda (*Ophisops*) pastki va yuqori ko'z qovoqlari birlashtirilib, o'ziga xos "linzalar" ni hosil qiladi (ilonlardagi kabi). Quloq pardasi odatda tashqarida, qisqa quloq kanalining pastki qismida joylashgan.

Kaltakesaklarning rangi juda xilma-xil, ko'pincha juda yorqin, jigarrang, kulrang, yashil, sariq va ko'k ranglarning ustunligiga ega turli xil chiziqlar, dog'lar va nuqtalarga ega bo'ladi. Qorin tomoni ko'pincha qizil, to'q sariq, sariq, yashil yoki ko'k rangga ega. Erkaklar odatda urg'ochilarga qaraganda ayniqsa, juftlashish davrida yorqinroq rangga ega bo'ladi.

Eng mashhur tur - *Viviparous* kaltakesagidir (*Lacerta vivipara*). Bu kichkina kaltakesak 16 sm. dan oshmaydi. Uning tanasi dumi bilan birga noaniq kulrang-jigarrang tonlarda bo'yalgan, bo'ylama chiziqlari bo'lgan haqiqiy kaltakesak bo'lib, doimo olimlarning e'tiborini tortib kelgan. Birinchidan, bu tur juda keng hududlarda - Irlandiyadan Saxalingacha, Pireney yarimorolidan Mo'g'uliston va Xitoygacha bo'lgan hududlarda tarqalgan. *Viviparous* kaltakesagi tundrada ham, shuningdek, dengiz sathidan 3000 metr balandlikda joylashgan tog'larda ham yashaydi. Ikkinchidan, bu sudraluvchi juda g'aroyib holatni ifodalaydi, chunki ba'zi jhududlarda urg'ochi kaltakesaklar tirik bola tug'adilar, boshqalarida esa tuxum qo'yib ko'payadilar. Bu haqiqiy kaltakesaklarning eng keng tarqalgan Yevropa turi hisoblanib, qulay sharoitlarda sudralib yuruvchilar soni 1 gektar hududda mingtaga yetishi mumkin. Shu bilan birga, tur vakillari odamlarga yaqin joylarda - maydonlarda, bog'larda, dalalarda, sabzavot polizlarida, poligonlarda va cho'l hududlarida yashashi mumkin va taraqqiyot natijasida boshqa yovvoyi hayvonlarning ko'pchiligining yo'q bo'lib ketishiga olib kelgan bo'lsa ham ular ko'proq omon qolish imkoniyatiga ega.

Cho'l kaltakesagi (*Eremias grammica*)

O'rtasiy cho'llarida eng ko'p yashovchi kaltakesak cho'l kaltakesagidir (Eremias). Ular tashqi ko'rinishida va xatti-harakatlarida ham juda xilma-xildir. Eremias grammica cho'l kaltakesagining orqa tomonida dog'li naqshli yirik to'rsimon bo'ladi. Ular qum qatlami ostidagi o'ljani aniqlash va ba'zan uni ancha chuqurlikdan qazib olish uchun ularning hididan foydalanadi, o'ljasini tutish uchun o'zining qumli chegara hududini muntazam ravishda aylanib chiqadi.

Eremias scripta kaltakesagi esa cho'l butalarining shoxlariga chiqib yashaydi. Bu yerda ushbu haqiqiy kaltakesak kichik hasharotlarni tutadi va dushmanlardan yashirinadi. U yaxshi yuguradi va chaqmoq tezligida shoxdan shoxga sakradi. Bu kaltakesakni payqash va ushlab juda qiyin. Qizig'i shundaki, bu haqiqiy kaltakesak turlari kunning eng issiq, deyarli barcha tirik mavjudotlar panaga yashiringan, chidab bo'lmas davrida ham faol harakatda bo'ladi.

G'arbiy yashil kaltakesakning (*Lacerta bilineata*) tana uzunligi 13 sm, umumiy uzunligi 40 sm gacha, og'irligi 35 gramgacha bo'ladi. Tana rangi juda xilma-xil bo'lib, yashil yoki jigarrang bo'lishi mumkin shuningdek, terisida juda ko'p turli naqshlar mavjud. Erkak kaltakesakning tomog'i ko'k rangda bo'ladi, bu rang ba'zan urg'ochilarida ham uchraydi. Ratsioni asosan hasharotlardan iborat, ammo u meva, qush tuxumlari va jo'jalarni ham yeyishi mumkin.

G'arbiy yashil kaltakesak (*Lacerta bilineata*)

Ushbu kaltakesak tuxum qo'yib ko'payadi. Ko'payish mavsumi may oyining oxirida boshlanadi. Urg'ochisi qum yoki o'simliklarga 6-23 tagacha tuxum qo'yadi. Yosh kaltakesaklar iyul-avgust yoki sentyabrda chiqadi. Ayol jinsiy etuklikka tana uzunligi taxminan sakkiz santimetr gacha yetadi. O'rtacha 15 yilgacha umr ko'radi.

Bu tur Yevropada keng tarqalgan. Dengiz sathidan 2160 metr balandlikda yashaydi. Daraxtlar va butalar siyrak o'tloqli joylarda va zich o'simliklari bo'lgan nam hududlarda yashaydi. Shuningdek, ochiq o'rmonlar chegarasida va an'anaviy ekin ekiladigan dalalarda (shu jumladan uzumzorlarda) to'siqlar yaqinida yashaydi.

Turlarning yashash hududlari mahalliy miqyosda hayvonlarning oʻtlatilishi, buta va daraxtlarning yondirilishi, dalalarning pestitsidlar bilan ifloslantirilishi tufayli yoʻqolib ketish xavfi ostida boʻladi. Ushbu kaltakesaklar Bern konventsiyasining III-illovasiga va Yevropa Ittifoqi Direktivining IV-illovasiga kiritilgan va bir qator muhofaza etiladigan hududlarda mavjud. Ushbu tur Shveysariyada zaif tur deb tasniflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ананьева Н. Б., Орлов Н. Л., Халиков Р. Г., Даревский И. С., Рябов С. А., Барабанов А. В. Атлас пресмыкающихся Северной Евразии (таксономическое разнообразие, географическое распространение и природоохранный статус). — СПб.: Зоологический институт РАН, 2004. — 232 с. — 1000 экз. — ISBN 5-98092-007-2.
2. Шимкевич В. М. Ящерица зеленая // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.
3. Даревский И. С., Орлов Н. Л. Редкие и исчезающие животные. Земноводные и пресмыкающиеся: Справ. пособие/ Под ред. В. Е. Соколова. — М.: Высшая школа, 1988. — С. 265. — 463 с., [16] л. ил. — 100000 экз. — ISBN 5-06-001429-0.